

ГОЛГОФА ДЛЯ ВІРУЮЧИХ

*Віктор Войналович
(Полтава)*

НАСТУП НА ЕТНОКОНФЕСІЙНІ ОСЕРЕДКИ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ЗДІЙСНЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ (друга пол. 40-х — 50-ті роки ХХ ст.)

Реальна практика радянського тоталітаризму у сфері національних відносин завжди відзначалася чіткою зорієнтованістю на церковне питання та конкретний стан релігійного життя. Останнє обумовлювалося об'єктивно існуючим взаємозв'язком національних та конфесійних чинників, які, незважаючи на багатомісячну історію розвитку, зберегли свою логіку та закономірність. Національні відносини, засновані на нерівності та пригніченні, завжди виступали об'єктом релігійного відображення, засобом посилення релігійності та зростання духовної опозиції. Водночас, позанаціональні культури, потрапивши на етнічні ґрунти, поступово зрощувалися з культурою народів, набували національних форм і ознак. Тож не дивно, що втілення радянської моделі «з'ясування» національних проблем супроводжувалося активним наступом на етноконфесійні осередки, а обмеження активності останніх набиало відвертого антинаціонального забарвлення.

Згадане можна з повною підставою віднести до імперської політики Москви, що активно впроваджувалася на українських землях у повоєнний період. Характерно, що саме Україна в досліджуваній період, як і в попередні роки, стала головним полігоном сумнозвісного сталінського експерименту нівелювання націй. Причому, його здійснення тут мало свої особливості та суттєві відмінності, що зумовлювалися рядом обставин і, не в останню чергу, тими істотними змінами, які відбулися в релігійному житті після Другої світової війни. Йдеться про зростання релігійності населення, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження релігійного життя під час окупації на східних теренах, відновлення церков, майже повністю знищених режимом у передвоєнні роки, приєднання західноукраїнських земель з їх численними і добре організованими греко-католицькими та православними парафіями, традиційно поширеними в регіоні сектантськими об'єднаннями та церковними організаціями етнічних груп.

Очевидно, що в нових умовах не могли бути застосовані широко апробовані методи «войовничого атеїзму» 20-30-х років. Відігравши важливу роль в консолідації суспільства в роки війни, доклавши чимало зусиль для зміцнення обороноздатності країни, церковні інституції поступово перетворилися в реально існуючий фактор, з яким не рахуватися вже було неможливо. За таких обставин, режиму не залишалося нічого іншого, як

подолати традиційну відразу до релігії і церкви та вдатися до інтриг за участю конформістськи настроєних ієрархів.

Природно, що саме правлячій еліті РПЦ, у переважній більшості своїй готовій до співробітництва з світською владою, відводилась роль основного провідника державної релігійної політики. Самій же Російській православній церкві судилося стати тим своєрідним абсорбентом, що поглинув догматично близькі та канонічне незалежні релігійні течії і об'єднання, максимально спростив на догоду владі розмаїття конфесійного простору та позбавив його самобутніх і неповторних ознак.

До цього слід також додати, що сталінське керівництво особливо не приховувало намірів якомога ширше використати ієрархію РПЦ в реалізації своїх далекосяжних планів. Відомо, що вже 5 червня 1943 р. Й.Сталін підписав постанову ДКО, в якій релігійні організації вперше входили до кола інтересів зовнішньої розвідки держави ¹. Завоювання сфер впливу в Центральній і Західній Європі, подолання значного ідеологічного бар'єру між її народами передбачалося здійснити не інакше, як шляхом активного використання східно-європейських православних церков та утвердження виключної ролі РПЦ у світовому православному просторі.

Цілком очевидно, що згадані вище обставини обумовлювали необхідність істотних змін у ставленні держави до існуючих інституцій РПЦ. Вони знайшли свій вияв не лише у відновленні патріаршества, а і в проголошенні певної свободи релігійного життя (відкриття храмів та молитовних будинків, наданні дозволу на заснування духовних навчальних закладів тощо). Водночас будь-яка діяльність РПЦ ставилася під жорсткий контроль щойно запровадженого у відповідності з новими потребами механізму державного нагляду за церквою. Організована згідно з постановою РНК СРСР від 14 вересня 1943 р., Рада у справах РПЦ через своїх уповноважених на місцях (як правило, колишніх співробітників органів держбезпеки) мала «опікуватися» питаннями реєстрації церковних громад та відкриття нових парафій, вивчати стан і перебіг внутрішньо церковних процесів, неодмінно доповідати про них вищим партійним та державним органам ². Повна залежність РПЦ від пануючого режиму, як вже відзначалося, забезпечувалася і примиренською позицією її вищих сановників. Саме такі принципи склали підґрунтя своєрідного «конкордату» – угоди між атеїстичною державою та церквою, яка, з одного боку, перетворювалась у беззаперечну прислужницю світської влади, а з іншого – отримувала від неї статус державної, а також права, яких, у переважній більшості, позбавлялися всі інші релігійні конфесії.

Досить широкий віросповідний спектр суспільства, зумовлений, насамперед, його етнічною строкатістю, вимагав організації самостійного, незалежного від Ради у справах РПЦ, органу тотального контролю за життям громад інших конфесійних угруповань. Тому здійснення зв'язку між державними органами та керівниками релігійних об'єднань – вірменсько-

григоріанської, старообрядської, греко-католицької, лютеранської церков, мусульманського, юдейського, буддійського віросповідань та сектантськими організаціями постановою уряду від 19 травня 1944 р. покладалося на Раду у справах релігійних культів при Раднаркомі СРСР³.

Разом з тим, певні зміни в сфері державної політики щодо церковних інституцій носили суто тактичний характер і не означали відмови атеїстичного режиму від усталених ідеологічних засад у ставленні до релігії і церкви. Тож не дивно, що вже у вересні 1944 р. вище політичне керівництво країни нагадало членам партії про необхідність «посилення антирелігійної пропаганди шляхом пропаганди наукового світогляду», а у постанові 1945 р., з метою активізації боротьби з пережитками минулого, зажадало повної мобілізації зусиль і засобів масової інформації⁴.

Значно відвертіше про подібні речі йшла мова у «Закритому листі ЦК КП(б)У у питаннях релігії», надісланому у 1945 р. партійним організаціям республіки. Застерігаючи їх керівників від втручання у внутрішньо церковні справи та підкреслюючи, що питання свободи сумління гарантовані Конституцією, ЦК КП(б)У, в той же час, наголошував: «Наша партія і уряд не змінювали свого ставлення до релігії і церкви, а в ході Вітчизняної війни церква змінила своє ставлення до радянської держави і оскільки церква у своїй діяльності ставить за мету надати допомогу нашому народу у боротьбі за остаточний розгром гітлерівської Німеччини..., тому і радянська громадськість, радянська держава по-суті оцінюють цей бік діяльності церкви...

Але ми, комуністи, ні на хвилину не повинні забувати, що ідеологія церкви суперечить нашому науковому марксистсько-ленінському світогляду, що вона глибоко реакційна і в кінцевому рахунку повинна бути подолана»⁵.

В контексті згаданого, цілком логічним видається те, що зміщення пріоритетів державної політики у ставленні до церкви не вимагало внесення істотних поправок до існуючої законодавчої та нормативної бази державно-церковних взаємин. Відповідним чином сформована ще у 20-30-х роках та перетворена у надійний засіб нищення релігійних і церковних установ, вона в основі своїй залишилась незмінною і в повоєнний час.

Відомо, що легітимного законодавства про релігійні культу, прийнятого вищими законодавчими органами на республіканському чи союзному рівні не існувало, а спроб створити його, принаймні в перші п'ятнадцять повоєнних років, навіть не робилося.

Неодмінною умовою функціонування релігійних громад була їх обов'язкова реєстрація в органах державної влади. Механізм подібної процедури передбачав подання на затвердження цілого ряду документів, в яких обґрунтовувалися не лише основні напрямки діяльності об'єднань, що не мали виходити за межі дозволеного, але й вказувалися повні дані про актив громади, склад її виконавчих органів та особу священнослужителя⁶.

Незважаючи на досить жорстку регламентацію встановлених правил, з

1943 по березень 1948 рр. за поданням Ради у справах РПЦ урядом СРСР видавався дозвіл на відкриття 1297 православних церков і молитовних будинків, з яких у 1944 р. відкрито 207, 1945 р. – 509, 1946 р. – 369, 1947 р. – 185 і 1948 р. – 27⁷. Якщо на 1 квітня 1946 р. кількість діючих православних храмів в СРСР становила 10.544, то на 1 січня 1949 р. – 14.477, що є рекордною за весь повоєнний період. При цьому слід зауважити, що з березня 1948 р. жодного дозволу на відкриття нової церкви не видавалося, а збільшення їх загальної чисельності відбувалося лише за рахунок приєднання до РПЦ греко-католицьких храмів⁸.

Принципово відмінні процеси, що стосувалися реєстрації православних громад та відкриття храмів, відбувалися в цей час в Україні. Обумовлювалися вони тими особливостями релігійного життя, які склалися в регіоні за часів фашистської окупації. З презирством ставлячись до всього слов'янського, сприймаючи православ'я лише як «барвистий етнографічний ритуал», ідеологи нацизму все ж були змушені проголосити політику «захисту християнської культури, віри та церкви від більшовизму» на окупованих територіях СРСР. Крім того, що «захист» цей зводився до всебічного контролювання новою владою відновленого церковного життя, а підтримка українського релігійного націоналізму в особі Української греко-католицької та Української автокефальної православної церков обмежувалась їх використанням для послаблення російського впливу, практика окупаційного режиму суб'єктивно сприяла відродженню православних громад та поверненню в їх користування храмів, вилучених державою для «господарських та культурно-освітніх потреб» ще в 20-30-х роках.

Природно, що спонтанно сформована мережа православних інституцій в Україні мала бути негайно піддана «критичному перегляду» та «упорядкуванню» з боку владних структур. Як засвідчують архівні матеріали, впродовж 1944-1949 рр. в республіці за рішенням Ради у справах РПЦ було закрито 208 храмів та молитовних будинків, а 394 релігійні громади знято з реєстрації як такі, що «самоліквідувалися» внаслідок вилучення з їх користування культових споруд, що раніше використовувалися державними установами⁹. Навіть за таких обставин в Україні на 1 квітня 1946 р. нараховувалося 6.070 діючих церков, що складало близько 58 відсотків від їх загальносоюзної кількості. На 1 січня 1950 р. цей показник зріс до 9.086 одиниць¹⁰ і, як правило, за рахунок «возз'єднання» УГКЦ з РПЦ, оскільки протягом 1944-1947 рр. з дозволу союзного уряду було відкрито лише 48 нових церков¹¹.

Можливості реалізації «нового курсу» партійно-державного керівництва стосовно релігії ускладнювалися в Україні існуванням на її західних теренах досить впливової Української греко-католицької церкви, яка з часів Берестейської унії 1596 р. залишалася носієм української національної ідеї, одним з вирішальних чинників формування самосвідомості населення західноукраїнських земель, його духовної та етнічної консолідації. Як суто

національна інституція, вона активно і послідовно підтримала повстанський рух, зберегла абсолютну незалежність від радянської влади в повоєнні роки.

Зрозуміло, що за таких обставин, в умовах насаджуваних Москвою шовіністичних тенденцій, годі було сподіватися на право УГКЦ посісти власне, бодай незначне місце в системі релігійно-церковних взаємин. Підпорядкованість «профашистському» Ватиканові, ідейна та моральна підтримка «буржуазно-націоналістичного підпілля» унеможлилювали її подальше самостійне існування. Плани розчинення УГКЦ в структурі РПЦ шляхом т.зв. «возз'єднання» та утворення на базі останньої режимної, повністю підконтрольної владі релігійної організації в перші повоєнні роки стали логічним продовженням спроб ліквідації Греко-католицької церкви, здійснених на початку Другої світової війни.

Зорганізований режимом «за участю» стероризованих та позбавлених права голосу греко-католицьких священиків, Львівський псевдособор 1946 р. мав засвідчити факт «самоліквідації» УГКЦ, «добровільний перехід» греко-католиків у лоно російського православ'я та «повернення» їх до праатьківської віри. Навпаки, численні свідчення переконують, що акція розгрому УГКЦ як на західноукраїнських землях, так і Закарпатті, була зніційована сталінським керівництвом і безжалісно доводилась до завершення в наступні десятиріччя. Терор щодо «невозз'єднаних» єпископів та духовенства, масові депортації вірних, форсоване опраправлення краю – ось далеко неповний перелік методів, за допомогою яких вона проводилась в життя. Результатом ліквідації унії стало насильне нищення чи перейменування на православні 3040 греко-католицьких парафій, 2959 храмів, навернення до православ'я 1241 діяча релігійного культу, ліквідація Богословської греко-католицької академії, двох семінарій, 9900 нижчих та 380 середніх католицьких шкіл, 35 видавництв і 38 часописів, 41 української добротинної організації та об'єднання, припинення служб в 231 храмі, духовенство яких у кількості 590 чоловік не погодилось на «возз'єднання». В період з 1948 по 1950 рр. як «гнізда реакційно-націоналістичного духовенства» було закрито 48 греко-католицьких монастирів, у яких перебувало на той час 1010 насельників¹². Репресивно-каральні заходи щодо українських католицьких священнослужителів не обмежилися арештом і засланням митрополита Й.Сліпого, єпископів М.Будки, М.Чернецького, Г.Хомишина, І.Лятишевського у квітні 1945 р. Впродовж 1946-1950 рр. репресіям було піддано 344 діячі культу, з яких повернулися з таборів на грудень 1956 р. 267 чоловік¹³.

Натомість зазначимо, що попри всі згадані труднощі, Українська греко-католицька церква вже вкотре у своїй драматичній історії виявила нечувану життєздатність та внутрішні потенції до відродження. На сьогодні незаперечним є той факт, що переслідувана, поставлена поза законом та загнана у підпілля, церква зберегла не лише організаційну структуру, яка діяла протягом усього післясоборного часу, але й свою національно-релігійну

зорієнтованість та самобутність. Духовні пастирі, повертаючись з таборів, свідомі свого вибору та йдучи на значну самопожертву, продовжували нелегально виконувати священницький обов'язок. Адаже часом в селах залишалися цілі групи вірних греко-католиків, які чинили відвертий опір наверненню їх до православ'я і всіляко саботували дії новоприбулих кліриків. Характерно, що більшість священників, яких було залишено на колишніх греко-католицьких парафіях за умови навернення, усвідомлювали останнє як суто формальний факт та єдину можливість і далі продовжувати свою проповідницьку місію. Не зазнав істотних змін і внутрішній вигляд новоправославних храмів. Греко-католицькі ікони, фани, свічки, розп'яття, що періодично вилучалися, з часом знову поверталися на свої місця. Зрештою, і численні «інформаційні довідки» та «довідні записки», що надсилалися контролюючими органами до партійних та урядових інстанцій, містили безліч фактів існування підпільних домашніх монастирів, підготовки та висвячення нових кліриків, переконливо засвідчуючи тим самим існування у Західній Україні катакомбної УГКЦ.

Інформуючи ЦК КПУ про становище православної церкви в західних і Закарпатській областях у зв'язку з ліквідацією залишків унії, Уповноважений Ради у справах РПЦ при РМ СРСР по УРСР Г.Пінчук у доповідній записці від 2 січня 1959 р., зокрема, повідомляв, що з колишніх 3431 громад Греко-католицької церкви в 1959 р. зареєстровано як православних 3222, не зареєстровано, але діючих як православні – 67, діючих у підпіллі як греко-католицькі – 18, недіючих, або закритих уніатських церков – 98. За цими ж даними в західних областях України знаходилось 1643 колишніх греко-католицьких священнослужителів: 1296 приєдналися до православ'я, 347 залишилися уніатами, з яких 91 служив у підпільній уніатській церкві¹⁴.

Тривалий процес насильного витіснення з краю Української греко-католицької церкви, який переконливо свідчив про спрямованість радянської національно-церковної політики в Україні, призвів до досить парадоксальних і, на наш погляд, ніким не прогнозованих наслідків. Як справедливо зауважують В.Єленський та О.Паталай, «цей процес було спрямовано на деукраїнізацію краю, абсорбцію галичанства, нівелювання національного духу. Але реально маємо підстави стверджувати, що вимушена поява в складі РПЦ величезного українсько-католицького анклаву, спричинила до поширення українізуючого впливу на весь Український екзархат. Священники із західноукраїнських земель привносили до православних храмів центру, сходу і півдня України неповторні, самобутні етнічні елементи»¹⁵.

В досить скрутній ситуації опинилася і відроджена під час Другої світової війни Українська автокефальна православна церква. Ієрархія УАПЦ, за винятком харківського митрополита Теофіла Булдовського, який не покаючись був позбавлений митрополичого сану, змушена була виїхати в еміграцію. Частина духовенства Церкви, пройшовши процедуру «очищення» православ'я від прихильників автокефалії та послідовників митрополита

Полікарпа (Сікорського) «возз'єдналася» з РПЦ. Інші ж, не витримавши перевірки на політичну лояльність, отримали відповідні терміни заслання, а після їх відбування повернулися в Україну і в різній формі — легально, як священики РПЦ, чи нелегально, продовжували свою душпастирську діяльність.

Таким чином, цілеспрямоване нищення духовних коренів українського народу, здійснювалося в ході акції відвертого переслідування національних УГКЦ та УАПЦ. Поставлені поза законом, вони поступалися місцем адміністративне керованій Московською Патріархією Російській церкві, за посередництвом якої здійснювались великодержавні плани русифікації українського православного простору.

Особливою пильністю відзначалися заходи імперського центру у ставленні до громад, створених етнічними групами населення України, протестантських релігійних об'єднань та інших церковних угруповань, що знаходилися у віданні Ради у справах релігійних культів при Раднаркомі (Раді Міністрів) СРСР. Як засвідчують архівні документи, їх реєстрації та офіційному державному визнанню передувала активна і копітка діяльність контролюючих органів щодо встановлення справжнього «політичного обличчя» та позиції, якої притримувалися вони за часів окупації, ступеня лояльності до політики радянської влади.

Так, в листі за підписом заступника Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР Петрова від 4 квітня 1946 р. на ім'я уповноважених Ради в областях ставилось завдання термінового здійснення детального обліку всіх діючих римо-католицьких громад, не видаючи служителям культу ніяких офіційних довідок про їх реєстрацію. Особливо бажаним вважалось виявлення тих громад, які діяли нелегально, здійснюючи релігійні обряди в приватних будинках. Не підлягали реєстрації ксьондзи, що прибували з інших місць, а щодо місцевих – радилось тимчасово утриматись, не створюючи їм перепон у здійсненні релігійних обрядів в діючих костелах, розташованих в межах району¹⁶. Дещо іншого роду рекомендації уповноваженим стосувалися порядку реєстрації юдейських релігійних громад. Вона могла бути здійснена лише в разі наявності синагоги чи спеціально ізольованого приміщення, пристосованого для задоволення релігійних потреб. Не підлягали реєстрації ті громади, які здійснювали моління у приватних будинках¹⁷.

До подібних профілактичних та упереджувальних дій радянський режим вдавався і стосовно інших етнорелігійних об'єднань і культів. Важливо, що їх завданням було не лише з'ясування реально існуючої картини поліконфесійного простору України, але й розробка на цій основі конкретних запобіжних заходів, спрямованих на стримування активності релігійних громад, скорочення їх мережі і, навіть, ліквідацію небажаних церковних угруповань. В інформаційному звіті апарату Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР за квітень-червень 1947 р. кількісне

скорочення релігійних громад визначалося як найголовніше і найважливіше завдання. «Проведенням цієї роботи, – зауважував Уповноважений Ради по УРСР П.Вільховий, – ми намагаємось скоротити мережу релігійних громад – розплідників релігійно-містичної пропаганди серед населення, вживаючи заходів до недопущення штучного організаційного зміцнення громад»¹⁸. Серед такого роду «розплідників» виявилися 62 римо-католицьких костелу, 1 греко-католицька, 2 лютеранських, 1 вірменська та 1 євангельсько-реформатська церква, 9 синагог, 12 молитовних будинків євангельських християн-баптистів та 4 – адвентистів сьомого дня, які впродовж 1946 – першої половини 1947 рр. були закриті за рішенням союзних органів. Загалом же за цей період припинили своє функціонування 94 культові споруди, а клопотання про відкриття 21 були відхилені¹⁹.

Скорочення мережі громад релігійних культів, як засіб всебічного нівелювання самобутніх рис церковних угруповань та поступового досягнення одноманітності конфесійної структури, досить широко використовувалися і в наступні роки. Про це переконливо свідчать і показники, що наведені в таблиці²⁰.

Назва культу		На 1 січня 1948 р.			На 1 січня 1956 р.		
		Кількість релігійних громад і груп	Кількість служителів культу	Орієнтовна кількість віруючих	Кількість релігійних громад і груп	Кількість служителів культу	Орієнтовна кількість віруючих
1.	Євангельські християни-баптисти (ЄХБ)	1788	2085	78000	1351	1364	96000
2.	Римо-католики	241	78	90000	169	62	96000
3.	Юдеї	59	54	21000	41	34	30000
4.	Старообрядці білокриницької згоди	70	77	–	53	48	–
5.	Старообрядці-безпопівці	24	15	–	18	17	–
6.	Адвентисти сьомого дня	141	171	5000	115	115	7800

7.	Реформати (кальвіністи)	92	82	52000	80	57	43000
8.	Молокани	8	8	1200	5	5	600
9.	Караїми	–	–	–	1	1	30
10.	Греко-католики	373	288	–	«Приєднались до РПЦ»		
11.	Мусульмани	1	1		«Розпались»		
12.	Лютерани	3	1		«Розпались»		
	Разом	2800	2860		1833	1703	

Аналізуючи зміст таблиці, вважаємо за потрібне зробити певні застереження. Зважаючи на те, що у статистичній звітності уповноважених Ради у справах релігійних культур досить часто зустрічаються різного роду розбіжності, викликані не лише огріхами в підрахунках, але й складністю виявлення та обліку діючих громад релігійних культур, наведені відомості відображають лише близьку до об'єктивності картину. Попри згадане, вони розкривають основні тенденції та перебіг процесів у взаємовідносинах держави з різними релігійними об'єднаннями.

Так, у порівнянні з 1948 р., коли фактично завершилась державна реєстрація релігійних громад, на 1 січня 1956 р. їх кількість (без врахування греко-католицьких громад Закарпатської області) зменшилась на 594 одиниці, а діячів культур – на 869 чоловік. Особливо істотне скорочення мережі (на 437) та служителів культу (на 721) відбулося у євангельських християн-баптистів.

Принагідне зазначити, що згадані в таблиці релігійні культури, занесені до державного реєстру та легалізовані у своїй діяльності, далеко не відображали справжнього розмаїття етноконфесійного ландшафту України. Ряд релігійних організацій і формувань, віровчення яких «будувалися на ворожій державі основі чи містили «бузувірські способи моління, що наносили шкоду здоров'ю і життю віруючих», не підлягали реєстрації і, фактично, позбавлялись права на існування та переслідувались адміністративними органами. До таких релігійних об'єднань були віднесені прибічники «церковно-монархічного підпілля» – «істинно-православні християни» та віруючі «істинно-православної церкви», секти п'ятидесятників, іеговістів, адвентистів-реформістів, мальованці та ряд інших релігійних течій і

напрямоків ²¹.

Проведена впродовж 1945-1947 рр. робота по «регулюванню діяльності релігійних організацій», як засвідчує подальший перебіг подій, носила лише підготовчий характер і мала забезпечити підґрунтя для реалізації більш масштабних планів нищення антиімперської духовної опозиції. Щоб якомога повніше уявити собі весь спектр визначених в них проблем, їх зміст та методи розв'язання, звернемося до інформаційного звіту Уповноваженого Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР за IV квартал 1947 р., в якому викладалися «найбільш серйозні державні завдання в роботі з культурами»:

а) розробка та підготовка матеріалів до плану заходів у сприянні возз'єднанню греко-католицької церкви в Закарпатській області з російською православною церквою;

б) реєстрація римо-католицької церкви в Україні, вивчення соціально-політичного обличчя і політичних настроїв ксьондзів та активу віруючих католиків;

в) повсякденне глибоке вивчення внутрішніх процесів в житті релігійно-сектантських громад і форм їх релігійної пропаганди в найбільш характерних районах та областях України;

г) постійний нагляд і боротьба з націоналістичними проявами в релігійних громадах, зокрема, юдейського віросповідання;

д) повсякденна увага питанням припинення антигромадських проявів в сектантських громадах адвентистів сьомого дня;

е) аналітична робота по вивченню соціально-політичного обличчя пресвітерського складу та активу сектантських громад;

ж) вивчення ксьондзів римо-католицької церкви в площині виявлення осіб для організації автокефальної римо-католицької церкви в Україні (з метою відриву її від Ватикану);

з) перегляд кадрів пресвітерського складу з метою усунення від керівництва громад осіб політично неблагонадійних;

і) проведення роботи по кількісному стискуванню релігійно-сектантських громад;

к) вивчення спаду чи піднесення релігійної активності і настроїв ²².

Як бачимо, чільне місце в планах заходів органів державної влади по контролю за діяльністю релігійних культів посідала «боротьба з націоналістичними проявами» в громадах юдейського віросповідання. Катастрофа європейського єврейства у роки Другої світової війни внаслідок гітлерівської політики геноциду не залишила осторонь і західноукраїнські землі, де відчувалися на той час вияви єврейського національно-релігійного життя, не повною мірою зліквідованих сталінським режимом у довоєнний час. Нищення місць компактного мешкання населення, погром визначних центрів культури та релігії, величезні людські жертви – ось далеко не повний перелік злочинів нацистів щодо євреїв України. Певне потепління державно-

церковних взаємин перших повоєнних років не стосувалося юдейського культу. Проголошення боротьби з «космополітами», що набрала в Україні особливого розмаху і мала неприховану антисемітську спрямованість, призвело до закриття щойно відроджених єврейських культурно-освітніх закладів, унеможливило подальше існування синагог як центрів національно-культурного і релігійного життя. «Вивчення внутрішнього життя єврейських релігійних громад, – доповідав ЦК КП(б)У у квітні 1949 р. Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР П.Вільховий, – говорить про те, що багато з цих громад використовуються нецерковним елементом, який пробираючись у громади до керівництва займається зовсім невластивими релігійній громаді функціями, перетворюючи досить часто синагоги в гнізда націоналістичних проявів»²³.

Саме до таких, за визначенням державних наглядачів, належала Львівська синагога, яка відновила своє існування майже з перших днів визволення міста. У 1944-1945 рр. в ній молилось до 5 тис. польських євреїв, котрі поверталися з евакуації у східні області країни, а в 1945-1946 рр. репатрійовувались до Польщі. З 1946 р. переважну більшість юдейської громади м. Львова складали ті євреї, що переселялися з східних областей на постійне місце проживання. Вже на цей час до діяльності синагоги та її керівництва була прикута особлива увага з боку спецслужб. За матеріалами справи, заведеної Управлінням МДБ по Львівській області на голову громади Д.Соболя, було встановлено, що він підозрювався у «причетності до агентури американської розвідки», був «кадровим єврейським націоналістом» і належав до клерикальної секти «хасидів». У зв'язку з його від'їздом до Польщі в жовтні 1945 р. головою юдейської громади при Львівській синагозі було обрано «активного сіоніста» Л.Серебряного²⁴.

За його підтримки при синагозі було організовано пункт транзиту нелегальної алії євреїв в Палестину через Польщу, де в цей час (м. Лодзь) діяв центр, що координував декілька каналів алії. Використовувались при цьому масові переміщення населення, пов'язані з поверненням громадян з евакуації, репатріацією поляків та румун з території СРСР. За таких умов Львів перетворився в своєрідну перевалочну базу для багатьох євреїв з внутрішніх районів країни, зокрема Прибалтики, що шукали шляхів виїзду на історичну Батьківщину. У лютому 1946 р. органами МГБ було викрито і ліквідовано нелегальний пункт переправки євреїв до Польщі у м. Львові, а його організатора К.Скопа, який незважаючи на жорстокі тортури, не видав членів юдейської громади, що активно сприяли операції, було засуджено до 10 років ув'язнення в радянських таборах²⁵.

Не могло бути непоміченим і те, що діяльність Львівської синагоги, як і всіх інших, обмежена законодавчими нормами, виходила далеко за межі релігійної. За активної позиції її керівництва та підтримки громадськості міста, вона, по-суті, перетворилася в національний осередок благодійності, сприяння розвитку освіти та культури єврейського населення. Діючий в

громаді статут «Добровільне товариство – єврейська громада м. Львова», серед основних завдань її діяльності передбачав національно-культурне та релігійне об'єднання єврейського населення міста і області, піднесення його політичної, національної і культурної свідомості, а також здійснення різних заходів по покращенню матеріально-побутових умов. Заощадження громади, як відзначалося в статуті, мали формуватися за рахунок добровільних внесків і пожертв її членів, надходжень від добродійних концертів, лекцій і тих, що поступали з-за кордону²⁶.

Доброчинна діяльність громади, що мала глибокі національні традиції, отримала широкого розмаху і, за висловом Л.Серебряного, «гамувала нужду та тяжке становище багатьох людей». Матеріальна допомога, з попереднім обстеженням життєвих умов заявників, надавалася інвалідам війни та праці, сім'ям загиблих, демобілізованим, сиротам, студентам, репатрійованим в Польщу, іншим верствам населення. Практикувались громадою юридичні та медичні послуги, допомога в працевлаштуванні. Активну підтримку єврейської громади викликало звернення її керівництва щодо організації національного театру та бібліотеки²⁷.

Поза сумнівом, наведені факти практичної діяльності юдейської громади м. Львова розцінювались на той час не інакше як свідчення нерелігійного стилю її роботи та грубого ігнорування діючого законодавства. «Зіткнувшись з такого роду діяльністю Львівської єврейської релігійної громади, – доповідав керівним органам на початку 1948 р. П.Вільховий, – ми змушені були вжити самих категоричних заходів, спрямованих на припинення незаконних явищ в громаді і ввести її в рамки, а насправді «замкнути» все її релігійне життя тільки в межах синагоги, не допускаючи його інших проявів. Одночасно з цим поступово, але послідовно і твердо проводимо очищення ритуалу від всього, не пов'язаного з релігією, і що є шкідливими пережитками крайніх елементів єврейської релігійної догматики»²⁸.

Як не дивно, до останніх були віднесені не лише благодійні заходи громади, згорнуті за вказівкою місцевого уповноваженого, але й практиковане у синагозі перед вечірньою молитвою колективне читання тори, яке згодом було заборонено. Своєрідним засобом упокорення громади стали розпуск її правління та нав'язаний його новий склад, відлучення від виконання своїх обов'язків рабина та кантора, а також арешт органами безпеки голови громади Л.Серебряного, звинуваченого у намаганні «перевести громаду на рейки національної відособленості»²⁹.

Факти «активної громадської діяльності» були помічені також за юдейськими громадами Чернівців, Житомира, Харкова, Дніпропетровська, інших міст України. Як такі, що суперечили чинному законодавству, вони нерідко виступали єдиними аргументами на користь закриття синагог в ході загальної кампанії по звуженню мережі діючих культових споруд. Так, в Чернівцях з 17 синагог, що діяли в перші повоєнні дні, на квітень 1949 р.

лише 3 продовжували своє функціонування. За період з 1948 р. по 1956 р. в Україні припинили свою діяльність 18 споруд юдейського культу³⁰.

Природно, що наявних синагог було недостатньо для задоволення релігійних потреб віруючих євреїв. За таких обставин в республіці діяли десятки міньянів³¹, що збиралися в приватних будинках і нараховували інколи до 60 чоловік. Офіційно вони не визнавалися державними органами, оскільки контроль за їх напівлегальною діяльністю значно ускладнювався, а керівники та власники будинків постійно переслідувалися, обкладалися значними податками і, навіть, піддавалися адміністративному виселенню в інші населені пункти.

Символами розтрощеної і знівченої національної гідності залишалися бути єврейські кладовища, їх обстеження, проведене в 1945 і 1946 роках, виявило страшну і жахливу картину. Так, площа Старого єврейського кладовища в м. Києві була розподілена міськкомунгоспом під городи своїх працівників, для чого всі пам'ятники та надмогильні плити були зняті та скидані поблизу. В Ніжині, Прилуках, Чернігові, Полтаві, Кременчуці вони використовувалися під пасовища. А «Бабин Яр», що увійшов в літописи фашистських злочинів в Україні, в деяких місцях був перетворений у піщаний кар'єр. Майже повсюдним явищем стала відсутність огорож та надмогильних плит, розкрадених і використаних як будівельний матеріал³².

Абсолютно ігноруючи питання благоустрою єврейських кладовищ, місцеві органи влади в той же час всіляко стримували ініціативи юдейських громад по приведенню їх в належний стан та вшануванню пам'яті полеглих в роки війни. Так, заступник голови юдейської релігійної громади м. Дніпропетровська Шульман та її рабин за організацію благодійних заходів з метою збору коштів на спорудження пам'ятника на могилі розстріляних фашистськими окупантами громадян міста у 1949 р. були зняті з реєстрації, відлучені від справ громади і змушені, тим самим, виїхати на інше місце проживання³³. Подібні випадки були непоодинокі. Всі вони переконливо свідчать, що влада категорично забороняла навіть найменший натяк на національне, що стосувалося євреїв.

Не складають виключення, в контексті згаданого, і широко запроваджувані заходи нищення національної символіки, яка, за офіційним визнанням, носила суто сіоністський характер. Всіляко ініціюючи заборону артілям виготовляти пам'ятники та монументи із зображенням Маген-Давида – Щита Давида (стародавній єврейський символ) та шестикутної зірки, їх зняття з вже встановлених на могилах, а також з кіотів, талесів та інших реліквій, що знаходились в синагогах, Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ СРСР по УРСР П.Вільховий, запитуючи думку партійного керівництва, у листі до ЦК КП України від 13 березня 1953 р. писав: «Моя думка така: якщо до створення держави Ізраїль подібні «емблеми» мали «релігійну» символіку, то після створення держави Ізраїль – все це носить суто сіоністський характер і необхідно з цим повести рішучу

боротьбу»³⁴.

Висновок цей є досить красномовним. Його неможливо пояснювати лише як результат суб'єктивно спотвореної уяви ідеологічно заангажованого радянського керівника. Справа полягає ще й в тому, що найменші зміни політичного клімату на етнічній батьківщині негайно позначалися на становищі національних груп і їх об'єднань в межах СРСР. Не складає виключення і доля польського населення України (як і українського в Польщі), яке багато в чому стало заручником підписаної між урядом УРСР та Польським Комітетом Національного Визволення 9 вересня 1944 р. Люблінської угоди «Про евакуацію польських громадян з території Української РСР і українського населення з Польщі».

Характерно, що в ході здійснення даної акції особлива увага органами влади надавалася питанням скорочення мережі установ Римо-католицької церкви в Україні, примусової репатріації ксьондзів, монахів та найбільш активних служників. Якщо в першій половині 1945 р. в західних областях республіки нараховувалося 1099 діючих римо-католицьких громад, які обслуговувалися 754 ксьондзами та одним єпископом, то вже на кінець 1945 р. залишилось лише 227 громад і 135 священнослужителів³⁵. Процес скорочення їх відбувався і надалі. Проте повною мірою ліквідувати установи римо-католицької церкви в західному регіоні на момент завершення репатріації польського населення, як планувалося раніше, не вдалося. Пояснювалося це тим, що в цілому ряді населених пунктів поляки категорично відмовлялися виїжджати до Польщі. До того ж, в ряді римо-католицьких громад Рівненської, Волинської та інших областей переважну більшість вірних складали чехи, що не підлягали переселенню. Згадані обставини змушували залишатися зі своєю паствою і деяких ксьондзів, які відмовлялись реєструватися для виїзду, незважаючи на всілякі зусилля відповідальних посадових осіб.

Деякі інші процеси, пов'язані з становищем римо-католицьких громад, відбувалися в цей час в центральних та східних регіонах України, польське населення яких, як відомо, не підпадало під репатріацію. Впродовж другої половини 1945 р. кількість взятих на облік громад тут навіть зросла (з 95 до 112). При цьому, переважна більшість з них змушена була обходитись без служителів культу, число яких за вказаний період зменшилось майже наполовину і складало лише 11 чоловік. Всі вони були сконцентровані в двох областях — Житомирській (6) та Кам'янець-Подільській (5). Що ж стосується римо-католицьких громад Київської, Одеської, Харківської, Дніпропетровської, Вінницької, Чернігівської областей, вірні яких тривалий час збиралися лише на щорічні спільні молитви і не здійснювали ніяких релігійних обрядів, то вони, за задумом місцевих органів влади, мали бути згодом розпущені як «незаконно існуючі»³⁶. Мережа таких «затухаючих» громад з року в рік збільшувалася і свідчила не про зниження релігійності парафіян, а про цілеспрямовану політику позбавлення їх можливостей

спілкування з своїми пастирями. Обґрунтовуючи доцільність і необхідність подібного роду заходів, Уповноважений Ради у справах релігійних культів СРСР по УРСР П.Вільховий у звіті за перший квартал 1948 р. наголошував: «Ксьондзи у нас у своїй більшості діють тихою сапою. Пора закликати і їх до порядку, поставивши прямо питання: або ж вони свою словесну лояльність до Радянської влади повинні підтвердити справою, або ж нехай залишать межі Радянської країни...

Обслуговування одним ксьондзом декількох парафій, що знаходяться в різних районах області і дуже віддалених від місць знаходження ксьондзів, результатом своїм має дуже небажані прояви активності католиків. Ми регулюємо ці виїзди ксьондзів, намагаючись, щоб вони здійснювались рідше. В подальшому наша лінія у відношенні даного питання – звести роз'їзди ксьондзів до самого крайнього мінімуму»³⁷.

Штучне стримування зростання кількості служителів римо-католицького культу, їх максимальна ізоляція від справ релігійних громад і безпосереднього впливу на вірних активно використовувались пануючим режимом як дієвий засіб скорочення мережі установ римо-католицької церкви в Україні і в наступні роки. За встановленими правилами, право на державну реєстрацію і служіння міг отримати лише той священик, який виявив особливу лояльність до органів радянської влади, офіційно відмовившись від будь-яких стосунків з Святим Престолом.

Завданням підготовки «прогресивно настроєних представників римо-католицької церкви» з «чітко вираженою радянською орієнтацією» мала слугувати ідея заснування так званого «Братства католиків Радянського Союзу», члени якого повинні були заявити про свій розрив з Ватиканом, увійти в канонічне спілкування з Московською патріархією, відмовитись від латинської мови та католицького ритуалу богослужіння³⁸. Згадане «Братство», на думку його ініціаторів, стало б лише проміжною ланкою більш масштабного і далекоюсяжного проекту – організації Автокефальної Римо-католицької церкви в Україні. Цілком очевидно, що в разі його реалізації, владні структури досягали не лише упокорення римо-католицьких громад та кліру, але й створення своєрідного пропагандистського рупору антиватиканських акцій, активно продукованих в той час радянським режимом. Як засвідчують архівні документи, вивчення соціально-політичного обличчя і політичних настроїв ксьондзів та активу вірних-католиків на предмет виявлення осіб для організації Автокефальної римо-католицької церкви не дало бажаних наслідків. За висновком відповідальних працівників апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів, «всілякі намагання зрушити справу з мертвої точки» натикалися на суцільний опір священнослужителів в їх небажанні духовного і морального розриву з Ватиканом³⁹.

Проте завдання «сприяння розвитку неприязних стосунків між католицьким духовенством в УРСР і Ватиканом» ще досить тривалий час

посідало чільне місце в планах заходів органів державного контролю за релігією і церквою в Україні⁴⁰. Задля його виконання застосовувалися найрізноманітніші методи: заборона ксьондзам, що «настроєні міцно триматися за Ватикан», відвідування релігійних громад, які не мали служителя культу; усунення їх від обслуговування одних громад і переведення на інші, або ж взагалі зняття з реєстрації та позбавлення права священослужіння. В особливих випадках непокори не утримувалася влада і від відвертих репресивних заходів. Лише впродовж 1955-1956 рр. 38 служителів римо-католицького культу повернулися з таборів після відбуття терміну покарання чи як такі, що підпадали під амністію⁴¹.

Складність становища католицьких громад в Україні пояснювалася ще й тим, що вони не мали тут жодної керівної структури і, фактично, були позбавлені будь-яких контактів з вищим духовним центром.

Арцибіскуп Львівський, митрополит Є.Базяк в ході репатріації в числі перших змушений був залишити Україну і переїхати до Польщі. Єпископальний вікарій, архидиякон, прелат Ф.Пастор – адміністратор католицьких громад в Закарпатті в кінці 40-х років був репресований органами держбезпеки. Намагання ж декана Житомирської єпархії ксьондза Ф.Лисицького, за відсутності єпископа, поширити свої адміністративні права за межі єпархії з метою обслуговування всіх східних областей, зустріли рішучий опір органів влади. Не мали особливого успіху і спроби деяких католицьких громад налагодити зв'язок з єпископом римо-католицької церкви Спринговичем, що проживав у Ризі⁴². Таким чином, курс на максимальну ізоляцію римо-католицьких громад в Україні від зовнішнього католицького світу і процесів, що в ньому відбувалися, витримувався чітко і послідовно. Зокрема, в плані заходів апарату Уповноваженого Ради у справах релігійних культів СРСР по УРСР на 1959 р. передбачалося: «Впродовж першого півріччя 1959 р. попередити всіх служителів цієї церкви, що в разі отримання ними яких-небудь вказівок Ватикану (через кардинала Вишинського чи єпископат, що знаходився в Прибалтиці, чи інших осіб-туристів і т.п.), вони повинні про всі ці розпорядження і листи негайно повідомити Уповноваженого Ради і виконувати їх лише після дозволу останнього. Невиконання цієї вимоги буде розглядатися як вияв нелояльності у ставленні до Радянської держави, що буде несумісним з їх перебуванням на реєстрації служителя культу»⁴³.

З метою обмеження діяльності служителів католицького культу, активу релігійних громад та їх впливу на вірних, органами влади широко застосовувалися і методи безпосереднього втручання у внутрішньо церковні справи. Відомо, що традиційним для Римо-католицької церкви було існування ряду гуртків та груп віруючих («ружанців», «терціаріїв»), які складали важливий і невід'ємний атрибут внутрішнього устрою громад. На них покладалася завдання оформлення костелу та колони під час релігійної процесії, підготовки дітей до першого причастя та помічників ксьондза, що

прислуговували йому під час служби, розповсюдження текстів молитов та ряд інших обов'язків. Безперечно, діяльність подібних об'єднань за своїм характером обумовлювала особливу причетність і відповідальність вірних за стан справ релігійної громади, що не могло не турбувати владу на місцях. До того ж, існування подібних структур поряд з виконавчими органами громад не передбачалося діючими положеннями про релігійні культу. Тому цілком зрозумілими виглядають вимоги, що містилися у листі за підписом Уповноваженого Ради у справах релігійних культів СРСР по УРСР П.Вільхового, направленою 16 березня 1949 р. уповноваженим ряду областей республіки. В ньому настійно рекомендувалося вжити невідкладних заходів до виявлення та ліквідації подібних релігійних об'єднань, ксьондзів та виконавчі органи за «порушення» радянського законодавства про культу знімати з реєстрації, а громади розпускати⁴⁴.

Таким чином, досвід державної політики у сфері релігійного життя впродовж першого повоєнного десятиріччя переконливо свідчить, що режим, формально визнаючи засади відокремлення церкви від держави і школи від церкви, свободи релігійних культів, але водночас і свободи антирелігійної пропаганди, насправді, дотримувався курсу упослідження релігійного життя, підтримки атеїстичних чинників та відвертого адміністративного втручання у справи віросповідань. Певна лібералізація взаємин з РПЦ та рядом інших «лояльних» об'єднань поєднувалася з активним поборюванням українських національних церков та тих релігійних угруповань, що мали специфічні етнічні ознаки.

Примітки

¹ Шкаровский М.В. Смена религиозной политики Советского государства в годы войны и ее последствия // Актуальные проблемы археологии, источниковедения и историографии. Материалы к Всероссийской научной конференции, посвященной 50-летию Победы в Великой Отечественной войне. – Вологда, 1995. – С. 365.

² Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ). – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 2.

³ Там же. – Арк. 38.

⁴ Див.: Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке. – М., 1995. – С. 256.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1641. – Арк. 28-29, 30.

⁶ ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 25, 57.

⁷ Центр зберігання сучасної документації (утворений на базі архіву загального відділу ЦК КПРС, далі – ЦЗСД). – Ф. 5. – Оп. 16. – Спр. 669. – Арк. 8.

⁸ Гордун С. Русская Православная Церковь в период с 1943 по 1970 год // Журнал Московской патриархии. – 1993. – № 1. – С. 45.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 65. – Арк. 76.

¹⁰ Гордун С. Вказ.праця. – С. 45; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 12. – Арк. 40.

¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 238.

¹² Теодорович Н. Ліквідація Греко-Католицької Церкви в СРСР // Український збірник. – Кн. 17. – Мюнхен, 1960. – С. 79, 87; ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк.

203.

¹³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4263. – Арк. 204.

¹⁴ Там само. – Спр. 5028. – Арк. 17.

¹⁵ Єленський В., Паталай О. "Партія все виправляє, призначає і будує за одним принципом". Національна проблема в радянській церковній політиці в Україні // Людина і світ. – 1992. – № 3. – С. 41.

¹⁶ Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 2700. – Оп. 19. – Спр. 30. – Арк. 36 зв.

¹⁷ Там само.

¹⁸ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 358.

¹⁹ Там само.

²⁰ Таблицю складено за ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 148. – Арк. 74.

²¹ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 3. – Спр. 314. – Арк. 22.

²² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 2-3.

²³ Там само. – Спр. 5667. – Арк. 93.

²⁴ Там само. – Арк. 347.

²⁵ Крейзман И Послевоенные репрессии Львовской иудейской общины // Єврейська історія та культура в Україні. Матеріали конференції. Київ, 8-9 грудня 1994. – К, 1995. – С. 98.

²⁶ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 317.

²⁷ Там само. – Арк. 320, 321.

²⁸ Там само. – Арк. 323.

²⁹ Там само. – Арк. 321, 323, 324; Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф. 1332. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 117.

³⁰ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 94; ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 148. – Арк. 74.

³¹ Міньян – кворум, необхідний для колективної молитви не менш як 10 повнолітніх, старше 13 років чоловіків. У даному випадку вживається для визначення груп віруючих, які регулярно збиралися на богослужіння.

³² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4555. – Арк. 62,63.

³³ Там само. – Спр. 5667. – Арк. 93.

³⁴ Там само. – Оп. 24. – Спр. 2741. – Арк. 105.

³⁵ ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 33. – Арк. 129.

³⁶ Там само. – Арк. 130.

³⁷ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 264.

³⁸ ДАРФ. – Ф. 6991. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 134.

³⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 5667. – Арк. 190,192.

⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 236. – Арк. 128.

⁴¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4704. – Арк. 109.

⁴² Там само. – Оп. 23. – Спр. 5069. – Арк. 250, 264; Спр. 1640. – Арк. 172.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 4. – Спр. 236. – Арк. 128.

⁴⁴ ДАЛО. – Ф. 1332. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 45, 46.